

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДІВ В УКРАЇНІ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТ

У статті здійснено аналіз державних нормативно-правових актів, які формують законодавче підґрунтя політики вшанування пам'яті жертв геноцидів. Опіраючись на класифікацію меморіального законодавства на декларативне та кримінальне, розглянуто створений в Україні комплекс декларативних норм щодо вшанування жертв геноцидів та спроби нормативного закріплення криміналізації заперечення цих злочинів. Означений аналіз здійснено із дотриманням хронологічної послідовності виконання органами державної влади нормотворчої функції щодо кожного з визначених типів меморіальних законів у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів. Після цього дається комплексна оцінка проблеми (не)дієвості створених нормативно-правових актів у практичній реалізації державної політики пам'яті. Такий підхід цілком відповідає класичному розмежуванню функцій політичної системи на „виході” – нормотворення і застосування правових норм, які варто розмежувати у часі і просторі.

Ключові слова: меморіальне законодавство, політика пам'яті, меморіалізація, геноцид, Голокост, Голодомор, Пораймос.

Долганов П. С. Государственная политика памяти жертв геноцидов в Украине: нормативно-правовой контекст.

В статье осуществлен анализ государственных нормативно-правовых актов, которые формируют законодательную основу политики памяти жертв геноцидов. Опираясь на классификацию мемориального законодательства на декларативное и уголовное, рассмотрено создание в Украине комплекса декларативных норм по чествованию памяти жертв геноцидов и попытки нормативного закрепления криминализации отрицания этих преступлений. Указанный анализ осуществлен с соблюдением хронологической последовательности выполнения органами государственной власти нормотворческой функции по каждому из определенных типов мемориальных законов в сфере памяти жертв геноцидов. После этого дается комплексная оценка проблеме (не)действенности созданных нормативно-правовых актов в практической реализации государственной политики памяти. Такой подход полностью соответствует классическому разграничению функций политической системы на „выходе” – нормотворчества и применения правовых норм, которые следует разграничить во времени и пространстве.

Ключевые слова: мемориальное законодательство, политика памяти, мемориализация, геноцид, Холокост, Голодомор, Пораймос.

Dolhanov P. S. The state policy of commemorating of genocide victims in Ukraine: legal context.

The article deals with the analysis of the state legal acts which form the legal basis for policy of commemorating of genocide victims. Based on the classification of the memorial legislation as declarative and criminal, the established in Ukraine set of declarative rules to commemorate the victims of the genocides and the attempts of regulatory consolidation of criminalization the denial of these crimes is considered. This analysis is carried out in compliance with the chronological sequence of the public authorities' law-making function in respect of each of the specific types of laws in the memorial commemorating of the genocide victims. Then, it is given a comprehensive assessment of the issue of (in)effectiveness of a regulatory legal acts in the practical implementation of the state policy of memory. This

approach is consistent with the classical delineation of the functions of the political system on „output” – the rule-making and enforcement of the legal norms that should be differentiated in time and space.

It is noted that the policy of memory on commemorating of genocide victims and overcoming of genocide consequences in the Ukrainian regulatory framework provides for the following measures: public action to commemorate victims of genocides (various commemorative practices, conferences, and other events of a similar nature), fixing of the memory of the genocide victims in the symbolic space of the country, the intensification of academic studies, social and economic guarantees for survived victims, and in the case of Holodomor still struggle for international recognition.

Most initiatives focused on fixing the memory of the genocide and public events to commemorate their victims were dedicated to the Holodomor; at the same time, the victims of the Holocaust and Porajmos at least de jure received social and economic benefits aimed on overcoming of the genocide consequences. However, the presence of such mechanism is treated rather a coincidence than the result of a clearly defined strategy to overcome the genocide consequences because this mechanism was institutionalized before the moment, when at the state level appeared the first regulations about the Holocaust and genocide of Roma. Victims of the Holodomor only in order of recommendation got chance for economic support.

The analysis of legislation on commemorating of genocide victims in Ukraine gives a reason to make a conclusion about the indifferent attitude of state and political elites to this problem. This explains the chaos existing in regulatory framework. However, despite initially motivation and errors, the first steps towards commemorating the victims of genocides that took place in Ukraine in the past, the state has already made. The memorial policy on the Holodomor, the Holocaust and Porajmos is launched officially. Its future will depend not only on the balance of political power and interests of the new ruling coalition and the opposition, but also on the initiatives of civil society, that is emerging.

Key words: memorial legislation, politics of Memory, genocide, Holocaust, Porajmos, Holodomor.

Політика вшанування жертв геноцидів, яка має на меті цементування ідентичності націй, що їх пережили, виховання культури толерантності, подолання наслідків цих катастроф та їх недопущення у майбутньому, сьогодні залишається однією з найактуальніших складових меморіальної політики багатьох держав та міжнародних організацій. Україна у цьому контексті постає особливою країною, на території якої у першій половині ХХ ст. розгорнулися аж три подібні драматичні процеси. Незважаючи на значну кількість праць, присвячених вивченню Голодомору та Голокосту на території України (чого, однак, не можемо сказати про Пораймос), на рівні державної меморіальної політики вони поки що не знайшли належного відображення (на відміну від сусідньої Польщі, точка відліку якої у здійсненні відповідної політики майже збігається з українською). Політика вшанування жертв геноцидів, здійснених нацистським режимом, та подолання їх наслідків у незалежній Україні здійснювалася у контексті продовження радянської методології пам'ятевої політики. Але практика вшанування жертв нацизму у широкому і неконкретизованому за етнічним та сутнісним критеріями контексті була остаточно морально делегітимізована у період інтенсифікації політики вшанування жертв Голодомору як геноциду української нації, здійснюваної В. Ющенком. Виокремлюючи один із геноцидів, що мав місце на українських землях у минулому, Українська Держава у контексті етики пам'яті вже не мала морального права нівелювати інші, вписуючи їх у загальну канву „жертв нацистських переслідувань”. У зв'язку з цим виникла необхідність здійснення продуманої державної політики вшанування жертв усіх геноцидів, які відбувалися на

території країни в минулому, що може стати вагомим кроком до подолання негативних наслідків „ексклюзивної” етноцентричної історичної політики 1990-х рр.

Нормативно-правові акти, присвячені вшануванню жертв геноцидів, є складовою меморіального законодавства держави. Вперше подібна категорія з’явилася у французькому публічному та науковому дискурсі. Меморіальне законодавство у правовій традиції прийнято поділяти на декларативне та кримінальне [7]. Декларативні норми покликані відображати офіційну позицію щодо тих чи інших резонансних подій минулого. Зазвичай вони стосуються тих моментів історії, які несли в собі загрозу нації чи цивілізації або були знаковими для цивілізаційного чи національного розвитку. Кримінальне законодавство меморіального характеру передбачає покарання за ті оцінки визначених історичних подій, які є діаметрально протилежними до офіційних інтерпретацій [1, с. 135–139]. При цьому в одному законі (чи іншому нормативному акті) може міститися одночасно два типи меморіальних норм: як декларативна оцінка історичної події, так і визначення покарання за її „неправильну” інтерпретацію.

Комплексний аналіз українського законодавства у сфері вшанування пам’яті жертв геноцидів поки що не здійснювався. Існують лише окремі розвідки, присвячені меморіальному законодавству держави у цілому. До таких належать статті Ю. Ганжурова та О. Маклюка [1; 8]. Зазначимо, що автори цих статей акцентували увагу майже виключно на тих нормативно-правових актах, що присвячені Голодомору. Подібне висновуємо і щодо навчального посібника А. Козицького, в якому міститься короткий аналіз українського законодавства, присвяченого вшануванню пам’яті жертв Голодомору [6, с. 202–211].

Означена лакуна в українських меморіальних студіях актуалізує завдання здійснення аналізу державних нормативно-правових актів, які формують законодавче підґрунтя політики вшанування пам’яті жертв геноцидів. Зважаючи на наявну класифікацію пам’ятевого законодавства, розглянемо спочатку створений в Україні комплекс декларативних норм щодо вшанування жертв геноцидів, а потім спроби нормативного закріплення криміналізації заперечення цих злочинів. Означений аналіз здійснюватимемо, дотримуючись хронологічної послідовності виконання органами державної влади нормотворчої функції щодо кожного з визначених типів меморіальних законів у сфері вшанування пам’яті жертв геноцидів, після чого даватимемо комплексну оцінку проблемі (не)дієвості створених нормативно-правових актів у практичній реалізації державної політики пам’яті. Такий підхід цілком відповідає класичному розмежуванню функцій політичної системи на „виході” – нормотворення і застосування правових норм, які варто розмежувати у часі і просторі.

Переважає більшість меморіального законодавства, запровадженого в різних державах світу, носить декларативний характер. У західному цивілізаційному ареалі значний пласт нормативно-правових актів, що дають оцінку різним історичним подіям, присвячено Другій світовій війні та пам’яті про Голокост. Україна ж, будучи відірвана від таких інтерпретацій подій минулого „залізною завісою”, лише із 1991 р. де-факто отримала можливість формувати власне законодавство щодо геноцидів першої половини ХХ ст. Саме тому держава змушена була пройти певний етап студій із геноцидознавства, аби виробити адекватні своєму трагічному історичному минулому оціночні нормативно-правові акти.

Тому аналіз законодавчого поля щодо вшанування жертв геноцидів та подолання їх наслідків в Україні засвідчує, що у 1990-х рр. держава не ухвалила жодних помітних рішень у цьому напрямі (якщо не вважати таким визначення указом Л. Кучми Дня пам’яті жертв голодоморів та комуністичних репресій, що не містить навіть натяку на інтерпретацію цих подій у геноцидному контексті) [18]. Не став точкою відліку її політики у цьому напрямі і 2000 р., коли було прийнято Закон України „Про жертви нацистських переслідувань” (від 23.03.2000 р.). Цей нормативний акт лише

опосередковано стосувався вшанування пам’яті жертв одного з геноцидів, які мали місце у період Другої світової війни, та подолання його наслідків. Вже саме формулювання назви цього закону сигналізує про тяглість та значну інерцію радянської політики пам’яті. Концепт „жертви нацистських переслідувань” лише категоріально замінює безликих „радянських громадян”, що постраждали від нацистської окупаційної політики. Конкретного наголосу на жертвах геноциду у цьому законодавчому акті не здійснено. Власне категорія „геноцид” жодного разу не вживається у ньому, хоча міститься згадка про гетто, яке визначається як „...частина території населеного пункту, виділена для примусового тримання осіб єврейської національності з метою їх ізоляції та подальшого знищення” [4]. Також окремо визначено „табір примусової праці для осіб єврейської національності”. Але вже визначення категорії „табори знищення” цілком відповідає радянському духу: „...створені з метою проведення езекуцій у стаціонарних приміщеннях та місцях масових страт мирного населення” [4]. Саме „мирне населення”, а не конкретизовані етнічні групи (євреї, роми, українці тощо) постає головним об’єктом фізичного знищення, здійснюваного нацистським окупаційним режимом. У класифікації жертв нацистських переслідувань також відсутні ті з них, що пережили геноцид. Натомість їх визначають як колишніх в’язнів „...концентраційних таборів, гетто та інших місць примусового тримання...”.

У зв’язку з окресленим вище, нормативний акт 2000 р. не можна визначати точкою відліку державної політики вшанування жертв геноцидів: адже він безпосередньо не містить необхідного категоріального апарату. Окрім того, більша частина цього закону присвячена соціальній проблематиці, окреслюючи економічні гарантії і пільги людям, що стали жертвами нацизму у період Другої світової війни. Багато в чому саме необхідність конкретизації таких соціально-економічних компенсацій (пов’язана із відповідними виплатами з боку ФРН) і стала однією з головних причин появи означеного законодавчого акту, що дає підстави висновувати про домінанту його соціально-економічної зумовленості.

Першим нормативним актом вищого органу державної влади України, в якому згадується термін „геноцид”, була Постанова Верховної Ради України „Про 70-ті роковини голодомору в Україні”, в якій останній засуджувався як акт геноциду щодо українського народу [12]. Нею визначалося, що у 2003 р. Верховною Радою буде проведено окремі слухання, приурочені цій події. Також передбачалася меморіалізація Голодомору, здійснення відповідних публічних заходів, приурочених роковинам, активізація наукових досліджень причин та перебігу геноциду, створення спеціалізованих державних інститутів, що забезпечували б накопичення та фіксацію пам’яті про трагічні події, і навіть боротьба за міжнародне визнання Голодомору геноцидом відповідно Конвенції ООН „Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього”.

Як продовження, що випливало із цього нормативного акту, український парламент провів відповідні слухання і ухвалив постанову „Про Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам’яті жертв голодомору 1932–1933 років”. У ній зазначається таке: „Ми, учасники спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року, чинимо це сьогодні, визнаючи голодомор 1932–1933 років актом геноциду українського народу за діявольським задумом сталінського режиму”² [14]. У цьому нормативному акті містилося досить парадоксальне формулювання: „Розглянувши питання про голодомор як акцію

² Цікаво, що у період парламентських слухань, які привели до появи цієї постанови, відомий у майбутньому своїми українофобськими настроями Д. Табачник всебічно підтримував означений нормативний акт, що може бути свідченням інструменталізації меморіальної політики напередодні виборчої кампанії.

геноциду на спеціальному засіданні Верховної Ради України, ми певною мірою виконали свій громадянський, патріотичний обов'язок перед пам'яттю мільйонів людей, перед підростаючим поколінням" [14]. Із нього складається враження, що ухвалення однієї постанови цілком достатньо для „виконання патріотичного обов'язку перед пам'яттю мільйонів людей”. Доля ж подальшої роботи у цьому напрямі сформульована досить розпливчато, жодних конкретних рекомендацій чи плану дій щодо боротьби за повноцінне визнання Голодомору геноцидом на майбутнє не було визначено. Цікаво, що й сама категорія „голодомор” у згаданих постановах була написана з маленької літери – граматичні тонкощі, що засвідчували небажання депутатів надавати цій події особливого значення у державній політиці пам'яті.

Справжньою точкою відліку повноцінного визнання одного з геноцидів із запровадженням відповідних щорічних комеморативних практик і низки норм зобов'язального характеру стала Постанова Верховної Ради України „Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів”. У частині 1 цієї постанови зазначається: починаючи з 2004 р., щороку відзначати 2 серпня на державному рівні Міжнародний день голокосту ромів (дата „циганської ночі” у концтаборі Аушвіц-Біркенау) [13]. Таким чином Україна вперше на офіційному державному рівні встановила щорічну дату вшанування жертв одного із геноцидів, що мав місце на її території. Постанова також містить формулювання зобов'язального характеру, згідно з якими передбачена державна підтримка вивчення історії Пораймосу на українських землях, меморіалізація місць масових убивств та включення його жертв до числа осіб, які заслуговують на відповідні соціально-економічні компенсації, передбачені українським законодавством для жертв нацистських переслідувань. Застосування цієї норми на практиці доручено Кабінету Міністрів, а контроль за її дотриманням покладено на Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин.

Означена постанова, щоправда, викликає принаймні дві серйозні аналітичні дилеми. Перша з них стосується того, як сталося так, що одна з найбільш маргіналізованих етнічних меншин держави отримала, скажемо так, хронологічну першість у визначенні офіційної дати вшанування жертв геноциду? Невже проблема малодослідженого Пораймосу хвилювала українську громадськість та органи державної влади значно більше за Голодомор та Голокост? Якщо відсутність норм на загальнодержавному рівні щодо вшанування жертв Голокосту могла бути пояснена антисемітизмом чи небажанням українців піднімати пікантну проблему участі їхніх предків у ганебному злочині, то хронологічна першість у визначенні дати вшанування жертв Пораймосу відносно аналогічної державної норми про Голодомор навряд чи піддається повноцінному каузальному аналізу. Пораймос жодною мірою не міг хвилювати українську владу більше за Голодомор. Припускаємо, що, по-перше, це наслідок випадкової епізодичної меморіальної політики української влади в питанні вшанування пам'ятей жертв геноцидів. По-друге, ухвалення відповідної постанови шляхом лобювання зацікавленими особами у державних структурах не могло викликати такого опору „груп-мішеней”, як у випадку із резонансними для політичного життя України Голодомором (чиє повноцінне визнання постійно наштовхувалося на опір КПУ та її прихильників) та Голокостом. Хоча не варто відкидати й іншого пояснення: депутати ВРУ цілком могли вважати, що вже наявної дати вшанування жертв Голодомору та комуністичних репресій цілком достатньо, і визначати її окремо для геноциду української нації не потрібно.

Друга дилема виникає при аналізі тексту постанови, присвяченої вшануванню жертв Пораймосу. Вона стосується наявної там категоріальної плутанини. Станом на сьогодні однією із найбільш вживаних категорій, якими позначається геноцид ромів, є „Пораймос”. Однак вона не має нормативної легітимаци і вживається переважно в академічних колах

(серед яких теж точаться дискусії щодо її правомірності, існують і конкурентні категорії на кшталт „Калі траш” чи „Самударіпен”) [6, с. 324]. Тому, приймаючи вищезначену постанову, ВРУ звернулася до Прокламації Міжнародної ради пам'яті геноциду ромів, якою 2 серпня визначено „Міжнародним днем голокосту ромів”. Саме така категорія і була взята за основу при формулюванні тексту правової норми. Однак необхідність її розробників у категоріальному апараті геноцидознавства обумовила синонімічну підміну терміну „геноцид” іншим – „етноцид”. „За роки Другої світової війни гітлерівські фашисти разом із своїми прислужниками, здійснюючи расистську політику етноциду, вивезли з окупованих країн і спалили у концтаборах близько 500 тисяч ромів”, – зазначається у постанові Верховної Ради [13]. При цьому у тексті нормативного акту жодного разу не згадано категорію „геноцид”, хоча це випливає із змісту, оскільки йдеться про фізичне знищення за етнічним критерієм, а не про жорстку політику викорінення етнічної ідентичності (що і позначається терміном „етноцид”). Було це свідомим намаганням уникнути відповідного терміну чи елементарною професійною необізнаністю – питання, на яке не можемо дати однозначної відповіді. Однак вищезначена синонімічна підміна абсолютно різних понять, звісно, є нічим іншим, як наслідком незнання авторами постанови їхнього тлумачення.

Проаналізовані вище законодавчі акти ВРУ були лише першими кроками держави у напрямі актуалізації геноцидів в українській меморіальній політиці. Вперше послідовну стратегію у цьому питанні було започатковано після обрання Президентом В. Ющенка. Саме за його ініціативи в Україні з'явився нормативний акт вищого в ієрархії законодавства рівня, присвячений вшануванню жертв одного з геноцидів, – Закон України „Про Голодомор 1932–1933 років в Україні” [3]. У статті 1 цього закону зазначалося: „Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу”. Цей законодавчий акт став об'ємнішим і чіткішим у порівнянні з попередніми. До нього включено низку зобов'язальних для виконавчих органів влади норм щодо організації і проведення щорічних комеморативних практик, підтримки і фінансування академічних досліджень у цьому напрямі та меморіалізації Голодомору. Ключовою структурою, що повинна була займатися вивченням Голодомору, визначено Український інститут національної пам'яті.

Надалі В. Ющенко своїм указом вніс зміни до відповідного нормативного акту Л. Кучми щодо Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, визначивши конкретну дату вшанування саме жертв голодоморів [20]. Цікаво, що власне формулювання „голодомори” залишилося у редакції 1998 р. незважаючи на те, що лише один із них на офіційному державному рівні було визнано актом геноциду. Це засвідчує бажання Президента не зупинятися на геноцидній версії лише одного із голодоморів, віктимізуючи українців безпрецедентними в історії жертвами аж трьох геноцидів. Така стратегія, зважаючи на визнання навіть українським академічним середовищем лише одного голодомору, мала винятково популістський характер, перешкоджаючи доведенню геноцидної сутності Голодомору 1932–1933 рр.

Закон України „Про Голодомор” вартий аналітичної уваги не тільки з огляду тих положень, які він містить, але й у контексті того, що у ньому відсутнє. Згідно із законом 2000 р., присвяченим жертвам нацистських переслідувань, ті, хто пережили Голокост, а, згідно з уточненням 2004 р. і Пораймос, отримували юридичне право на пільги соціально-економічного характеру. Однак жертви Голодомору таких преференцій чомусь не удостоїлися, адже у законі не міститься навіть жодного натяку на такий складовий подолання наслідків геноциду українців. Це може свідчити про бажання Президента використати власну меморативну політику винятково як символічний інструмент легітимаци влади на тлі невдалих соціально-економічних заходів і відсутності обіцяних системних реформ.

Насамкінець варто згадати і ще одну норму, присвячену офіційному визнанню Україною Голокосту та запровадженню на державному рівні Дня вшанування його жертв. Першим і поки що єдиним нормативним актом на вищому державному рівні, який містить згадку про Голокост, стала Постанова Верховної Ради України „Про відзначення 70-річчя трагедії Бабиного Яру”. Цей документ зобов’язує Кабінет Міністрів України встановити 27 січня щорічним Днем відзначення пам’яті жертв Голокосту [11]. Однак ключове формулювання постанови, яке визначає контекст визнання у ній геноциду євреїв на українських землях у часті Другої світової війни, вписується у методологію радянської історичної політики: „У зв’язку з наближенням скорботної дати – 70-ї річниці з початку масового знищення фашистськими загарбниками жителів Києва й військовополонених у Бабиному Яру і з метою увічнення пам’яті жертв геноциду, Верховна Рада України постановляє...” [11]. Тобто жертвами організованих нацистським окупаційним режимом вбивств у Бабиному Яру, що прирівнюються до геноциду, визнаються „жителі Києва” та „військовополонені”. Довільна інтерпретація геноциду та його жертв може бути свідченням як небажання виокремлювати їх із контексту „радянських людей” (які методологічно і надалі присутні у меморіальній політиці, отримавши іншу термінологічну визначеність), так і відсутності у владних еліт послідовної стратегії пам’ятевої політики, її епізодичності та інерційності. Хоча подібне визначення жертв Голокосту до певної міри вписується у концептуальне тлумачення сутності цієї дефініції Меморіальним музеєм Голокосту в США (якщо про це було відомо розробникам правової норми), який значно розширює перелік категорій жертв, що підпадають під означене поняття. Хай там як, але спосіб визнання Голокосту одним пунктом у постанові, присвяченій жертвам Бабиного Яру, символічно зводить масштаби Катастрофи євреїв на українських землях, відводячи їй роль „краплі в морі” інших злочинів нацизму.

Завершуючи аналіз реалізації нормотворчої функції Українською Державою щодо вшанування пам’яті жертв геноцидів на території України, варто звернути увагу на ще один цікавий аспект проблеми: ієрархію правових норм, присвячених Голодомору, Пораймосу та Голокосту. Якщо Голодомор удостоївся прийняття окремого закону, то Пораймос і Голокост визнаються геноцидами лише у постановах Верховної Ради. Такі ієрархічні диспропорції нормативно-правового характеру у вшануванні пам’яті жертв геноцидів можуть стати джерелом невдоволення меморіальною політикою влади у поліетнічній країні та несуть у собі потенційні загрози для формування толерантного простору міжетнічних відносин у далекоглядній перспективі.

Підсумовуючи вищеозначене, констатуємо, що політика пам’яті щодо вшанування жертв геноцидів та подолання їх наслідків в українській нормативній базі передбачала такі заходи: публічні дії щодо вшанування жертв геноцидів (різного роду комеморативні практики, конференції, інші заходи подібного характеру), фіксація пам’яті про жертв геноцидів у символічному просторі країни, активізація академічних досліджень, надання соціально-економічних гарантій жертвам, що вижили, а у випадку Голодомору ще й боротьба за міжнародне визнання.

Прийняття відповідних правових норм законодавчою владою зобов’язує її виконавчу гілку забезпечити їх застосування на практиці та здійснювати контроль за дотриманням. У зв’язку з цим коротко означимо проблеми застосування нормативних актів, присвячених жертвам геноцидів та їх практичній функціональності.

У сфері публічних заходів щодо вшанування жертв геноцидів, мабуть, найуспішніше вдалося втілити комеморативні практики, присвячені Голодомору 1932–1933 рр. Від моменту актуалізації цієї проблеми у сфері публічної політики В. Ющенком щорічні комеморативні практики в четверту суботу листопада та наукові конференції набули масового характеру у масштабах всієї країни. Науково-практичні

конференції, різного роду публічні слухання та виховні заходи в освітніх закладах, приурочені до цього дня, теж стали звичним для країни явищем.

Що ж стосується інших геноцидів, то вшанування їх жертв не набуло такого масового характеру. Щодо застосування нормативної бази вшанування жертв Пораймосу, його дослідник М. Тяглий зауважує так: „...ці рішення залишилися на папері: практика свідчить, що представники державних установ лише беруть пасивну участь у таких заходах і лише у тих випадках, коли їх ініціюють і беруть на себе відповідальність за їхню організацію та проведення місцеві неурядові установи або об’єднання громадян” [10, с. 7]. Як наслідок – вшанування жертв голокосту ромів відбувається лише в поодиноких випадках. Що ж стосується Голокосту, то започаткування на офіційному державному рівні Дня вшанування його жертв відбулося лише у 2011 р. і суттєвих зрушень на рівні державних комеморативних практик у цьому напрямі поки що не спостерігається. Звісно, жертви Голокосту вшанувалися в Україні і до цього, однак, як і у випадку з геноцидом ромів, ініціатива тут майже завжди належала українським недержавним організаціям або структурам, що знаходяться за межами України. Вшанування ж їх пам’яті на офіційному державному рівні майже завжди зводилося до урочистих промов Президентів України.

Вагомим напрямом державної політики щодо подолання наслідків геноцидів є надання їхнім жертвам відповідних соціально-економічних гарантій. Останні вперше були отримані жертвами Голокосту. Однак вони отримали їх не як жертви геноциду, а у більш широкому контексті жертв нацизму чи Другої світової війни, що було закріплено ще постановою Верховної Ради у 2000 р., про яку йшлося вище. Застосування цієї правової норми відбулося шляхом прийняття процедурної Постанови Кабінету Міністрів України „Про затвердження Порядку виготовлення та видачі посвідчень, листів талонів на право одержання пільгових проїзних документів (квитків) жертвам нацистських переслідувань” [15]. Жертви Голокосту потрапляли під дію цього нормативного акту як в’язні концтаборів, гетто та інших місць примусового тримання. Тому де-факто вони мали право на матеріальні компенсації, хоча категорія „геноцид” („Голокост”) щодо них і не вживалася. Окремою Постановою Верховної Ради України „Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів” до пільгової категорії осіб, що постраждали у часи Другої світової війни, було прирівняно і жертв Пораймосу, про що йдеться у третій частині нормативного акту [11]. Незважаючи на те, що, принаймні де-юре, жертви Пораймосу в Україні мають підпадати під категорію „жертви нацистських переслідувань”, практичне втілення цих юридичних положень залишає бажати кращого.

У випадку ж із соціально-економічними перевагами держави жертвам Голодомору ситуація чи не найгірша навіть на рівні їх нормативного визначення. Як уже зазначалося, у Законі України „Про Голодомор” взагалі відсутні положення щодо економічних компенсацій. Однак у цьому випадку процедурні норми містять подібні згадки. Ще 20 березня 2002 р. Л. Кучма видав указ „Про заходи у зв’язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні”, в якому визначив, що особи, які пережили Голодомор, повинні отримати відповідні переваги у медичному і соціально-побутовому обслуговуванні та допомозі у веденні присадибного господарства [9, с. 55]. Однак реалізацію відповідних заходів де-факто була покладено на розсуд регіональних та місцевих органів управління і самоврядування, що й визначило подальшу невідому частину соціально-економічної складової політики влади щодо подолання наслідків Голодомору.

Не сталося значного покращення у цій сфері і з приходом на посаду Президента В. Ющенка. Здійснюючи послідовну політику пам’яті щодо Голодомору, останній „пригадав” про необхідність соціально-економічних пільг для його жертв лише у 2008 р. Указ „Про заходи у зв’язку з Днем пам’яті жертв голодоморів” від 25 вересня 2008 р. в одному з пунктів містить формулювання про те, що у соціально-економічному

аспекті повністю дублює вже згаданий указ Л. Кучми: „Додаткові заходи щодо поліпшення медичного та соціально-побутового обслуговування, надання матеріальної допомоги особам, які пережили Голодомор 1932–1933 років в Україні, сприяння у веденні ними присадибного господарства” [21; 19]. Наступний указ „Про додаткові заходи щодо вшанування пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні” від 12 червня 2009 р. ще раз повторює це формулювання загального характеру.

Категорія „додаткові заходи” завжди де-факто має рекомендаційний характер, що прирікає відповідну політику на ситуативний популізм без вироблення та втілення послідовної стратегії. Жертви Голодомору потребували створення чіткої процедури соціально-економічних пільг (як у випадку із жертвами нацистських переслідувань), а не „додаткових заходів”, до яких можна вдаватися, коли така процедура вже діє. Таке байдуже ставлення до подолання наслідків Голодомору є однією з причин, яка дає підстави висновувати про політико-ідеологічний характер більшості заходів, організованих В. Ющенком з метою вшанування жертв геноциду українців. Адже його більше хвилювало публічне вшанування померлих, ніж допомога тим, хто вижив. У зв’язку з цим поодинокі мізерні символічні виплати, ініційовані місцевими органами влади та управління, стали тими матеріальними пільгами, які отримали жертви Голодомору.

Що стосується третьої складової меморіальної політики щодо жертв геноцидів, яку визначаємо як фіксацію пам’яті про їх перебіг, то станом на сьогодні найбільше державних ініціатив простежувалося щодо Голодомору. Вивчення причин, перебігу та наслідків останнього законом було покладено на спеціалізовану структуру – Український інститут національної пам’яті. Останній було створено згідно з Постановою Кабінету Міністрів України „Про утворення Українського інституту національної пам’яті” від 31 травня 2006 р. [16]. Голодомор – єдиний із трьох геноцидів, для вивчення якого де-факто створили спеціалізовану академічну структуру (хоча під формальним оглядом вона мала займатися усією проблематикою історичного минулого України). Як у законі, так і у всіх згаданих постановках вищих органів державної влади основна увага приділялася дослідженню Голодомору.

Знаковим документом, що мав на меті забезпечити втілення основних положень Закону України „Про Голодомор” у цьому напрямі, стало розпорядження Кабінету Міністрів від 27 лютого 2008 р. „Про схвалення Концепції Загальнодержавної національно-культурної програми дослідження Голодомору 1932–1933 років в Україні та увічнення пам’яті його жертв на період до 2012 року” [5, с. 75]. Науковці, державні установи та громадські організації, які займалися вивченням Голодомору, мали шанс на отримання державних грантів та інших преференцій. Не менш промовистою була і політика у сфері символічного маркування простору. „Продовження роботи з виявлення та належного впорядкування місць поховань жертв голодоморів, встановлення в населених пунктах України, жителі яких постраждали від голодоморів в Україні, відповідних пам’ятників та пам’ятних знаків, у тому числі здійснення дальших заходів щодо спорудження у місті Києві пам’ятника визначному досліднику Голодомору 1932–1933 років в Україні Джеймсу Мейсу”, – зазначалося в одному з указів В. Ющенка [19]. Пам’ятники мали встановлювати не лише Голодомору, але і його дослідникам. При цьому зміни у символічному маркуванні простору стосувалися не тільки встановлення пам’ятників жертвам Голодомору, але і знесення тих із них, що були присвячені людям, відповідальним за його організацію. Ясна річ, ініційовані Президентом зміни у символічному просторі не були доведені до кінця як через його швидкоплинне перебування при владі, так і недостатні зусилля у цьому напрямі. У зв’язку з цим у символічному просторі міст виникло чимало „пустот” (так званих „немісць пам’яті”, якщо послугуватися категоріальним апаратом З. Баумана) із надписами „тут буде встановлено пам’ятник жертвам голодоморів”.

Нічого подібного за масштабами на державному рівні не відбувалося у випадку із фіксацією пам’яті про жертви Пораймосу чи Голокосту. Сьогодні ініціатива вивчення Пораймосу йде радше від недержавних організацій, а меморіалізація цих подій увінчалася встановленням однієї кам’яної плити на території Бабиного Яру, пам’ятного знака у Кам’янець-Подільському (що відбувалося не за ініціативою органів державної влади) та меморіалу у Чернігові. Меморіалізація та вивчення Голокосту в Україні теж є заслугою недержавних організацій. У зв’язку з цим на рівні державної меморіальної політики фіксація пам’яті про жертв Пораймосу і Голокосту до сьогодні не набула системного характеру. Саме тому значна частина місць масових убивств (якщо не більшість) залишається безмовною.

Підсумовуючи ініціативи влади у напрямі практичного втілення прийнятих правових норм, що покликані забезпечити вшанування пам’яті жертв геноцидів, висновуємо таке: найбільше ініціатив, спрямованих на фіксацію пам’яті про геноциди, та публічні заходи щодо вшанування їх жертв були присвячені Голодомору; водночас жертви Голокосту та Пораймосу принаймні де-юре отримали соціально-економічні пільги, спрямовані на подолання наслідків геноцидів. Однак їх наявність трактуємо радше випадковістю, ніж результатом чітко визначеної стратегії подолання наслідків геноцидів, оскільки цей механізм інституціоналізувався ще до того, як на державному рівні з’явилися перші нормативні акти, в яких йшлося про Голокост та геноцид ромів. Жертви ж Голодомору лише в рекомендаційному порядку отримували шанс на економічну підтримку.

Чи не найбільше дискусій у сучасному публічному дискурсі про меморіальне законодавство викликає проблема криміналізації заперечення геноцидів та інших злочинів проти людяності, що мали місце у минулому. Означену дилему можна символічно визначити як Карл Попер vs Вольтер. Натхненнику просвітницьких ідеалів приписують такі слова: „Я не згоден з жодним Вашим словом, але готовий померти за Ваше право це говорити”. Водночас К. Попер, ставши свідком злочинів тоталітарних режимів, визнавав необхідність обмеження права на свободу слова в ім’я торжества толерантності: „В ім’я толерантності ми маємо вимагати право бути нетолерантними до нетолерантності” [23]. Саме на ґрунті останнього постулату і легітимізується криміналізація заперечення Голокосту та, подекуди, геноциду вірмен у багатьох європейських державах.

Меморіальні закони кримінального типу ухвалені парламентами Австрії, ФРН, Ізраїлю і стосувалися перш за все заперечення Голокосту [7]. Поштовхом до криміналізації Голокосту в низці західноєвропейських держав стало прийняття у Франції в 1990 р. Закону Гессо (під впливом справи Форіссона). Із часом подібну практику запровадили Швейцарія, Іспанія (згодом скасована конституційним судом держави), Бельгія, Польща, Португалія, Словенія, Словаччина, Чехія, Литва, Латвія, Люксембург [6, с. 315–316]. Водночас дискусії з цього приводу в Фінляндії та Італії завершилися висновком про те, що меморіальне законодавство кримінального характеру перечить основним правам та свободам людини. На таких же позиціях завжди стояла більшість істориків та юристів Сполученого Королівства і США. Зокрема, відомий англійський історик Тімоті Гартон Еш вважає, що боротися із запереченням Голокосту потрібно у ЗМІ, школах та університетах, а не в поліцейських відділках і судах [17]. Схоже виглядає і позиція видатного французького вченого у царині меморіальної політики П. Нора [8].

Однак у 2007 р. було прийняте рамкове рішення Європарламенту, згідно з яким країнам ЄС рекомендовано запровадити карне законодавство за заперечення Голокосту. Ясна річ, це не відмінняє того факту, що „право на інтолерантність до нетолерантності” так і не стало науковою категорією у юриспруденції поряд із „правом на свободу слова”, і серед юристів до сьогодні точаться суперечки щодо так званих „криміналізаційних історичних законів” [7].

Україна, обравши євроінтеграційний вектор зовнішньої політики як домінуючий, вже зараз може зіткнутися із дилемою (не)криміналізації Голокосту та інших геноцидів, що мали місце на її теренах у минулому. Дискусії з цього приводу серед українських істориків та політиків ведуться у руслі відомих угорського та литовського сценаріїв – криміналізувати пропонують не лише заперечення Голокосту, але й злочини комунізму (саме такі закони було прийнято в Литві у 2009 р. й Угорщині у 2010 р.). Перші ініціативи на вищому державному рівні у цьому напрямі стосувалися саме злочинів комунізму. Закон України „Про Голодомор” передбачає запровадження карної відповідальності за заперечення геноциду. У 2007 р. В. Ющенко запропонував парламенту внести зміни до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України, згідно з якими передбачалася б карна відповідальність за заперечення Голодомору та Голокосту „як геноциду єврейського народу” [5, с. 62]. Але перша спроба криміналізувати інтерпретацію минулого не увінчалася успіхом: більшість депутатів Верховної Ради небезпідставно піддала жорсткій критиці зміст законопроекту В. Ющенка. Тому ст. 2 Закону України „Про Голодомор” щодо публічного заперечення злочину так і не набула практичного втілення.

Станом на сьогодні склалася парадоксальна ситуація щодо кримінальної відповідальності за заперечення Голокосту та Пораймосу. У жодному із законодавчих актів, у яких йдеться про ці злочини, криміналізація за заперечення геноцидів не передбачається. Однак один із так званих „диктаторських законів” від 16 січня 2014 р. визначав карну відповідальність за заперечення злочинів фашизму [2]. Незважаючи на скасування означених нормативних актів, криміналізація заперечення злочинів фашизму увійшла до числа тих чотирьох законодавчих нововведень, які були заново ухвалені на тому ж засіданні ВРУ. Тому, принаймні із формально юридичної точки зору, публічне заперечення Голокосту та Пораймосу тягне за собою кримінальну відповідальність у контексті злочинів фашизму. Проте доля втілення цих норм та їх практична функціональність поки що залишаються невизначеними. По-перше, враховуючи контекст політичної ситуації в Україні на початку 2014 р., припускаємо, що прийняття відповідних змін до Кримінального кодексу мало на меті „адаптацію” меморативної політики України до „кращих” зразків російської моделі вшанування жертв Другої світової війни, в якій Голокост та Пораймос перебувають на другорядних (якщо не третьорядних) ролях. Застосування категорії „злочини фашизму”, відповідаючої духу радянської парадигми політики пам’яті (уніфікація всіх злочинів фашизму без виокремлення геноцидального процесу як злочину, який заслуговує на особливу увагу), є додатковим аргументом на користь цього припущення.

По-друге, вже зараз можна висновувати про те, що вищезгадані нормативно-правові нововведення потребують серйозного коригування під юридичним оглядом. Ці зміни до Кримінального кодексу є недосконалими із юридичної точки зору принаймні тому, що категорія „злочини фашизму” не має чіткого визначення в українському правовому полі. Тому прийняття відповідного нормативного акту лише створює додаткові загрози порушенню свободи слова, ставлення до якої в Україні і так залишає бажати кращого. Загалом серйозна критика вищезазначених юридичних нововведень була здійснена у статті І. Усенка та Є. Ромінського (на чому не будемо зупинятися детально, оскільки це виходить за межі предметного поля статті) [22].

Щодо політичної оцінки проблеми криміналізації заперечення геноцидів в Україні, дозволимо собі висловити кілька зауваг. По-перше, до сьогодні немає однозначної оцінки так званих „криміналізаційних історичних законів” навіть серед юристів Заходу. По-друге, більшість таких карних норм запроваджено щодо заперечення Голокосту у тих країнах, де існує принаймні загальний суспільний консенсус навколо цього злочину. В Україні ж запровадження карної норми на перших порах вивчення

Голодомору за умов далеко не однозначної суспільної оцінки цієї проблеми, відсутності чіткої юридичної оцінки подій та нестачі повноцінних аналітичних досліджень геноциду було б далеко не найкращим кроком влади у меморіальній політиці. Проблема ж криміналізації заперечення Голокосту полягає у відсутності загальносуспільного консенсусу у багатьох питаннях (участі українців у геноциді тощо), недостатній функціональності комеморативних практик вшанування жертв геноциду євреїв на груповому рівні, відсутності відповідного карного законодавства щодо Голодомору (що має надзвичайно важливе значення і може викликати суспільний розкол, породивши почуття історичної несправедливості; остання ж вимагає поширення криміналізаційних норм і на Пораймос).

Тому здійснення політики пам’яті у цьому напрямі породжує дві альтернативи: поширення карного законодавства на заперечення всіх геноцидів, які мали місце на території України (що не є можливим під оглядом недостатнього суспільного консенсусу щодо їх однозначної оцінки та інтерпретації), або відмова від впровадження таких норм, оскільки Україна поки що не готова до цього і має низку інших завдань у сфері політики вшанування пам’яті жертв геноцидів.

Підсумовуючи вищезазначені зауваги до проблеми криміналізації публічного заперечення геноцидів в Україні, відобразимо їх у вигляді SWOT-аналізу (таблиця 1).

Результати здійсненого SWOT-аналізу засвідчують, що запровадження в Україні кримінальних норм меморіального законодавства створює більше загроз, ніж переваг. Відсутність системної меморативної політики і суспільного консенсусу навколо минулого, суперечності в його інтерпретації у взаєминах із сусідніми державами та слабкість демократичних інститутів є тими передумовами, які жодним чином не сприяють криміналізації публічного заперечення геноцидів в Україні станом на сьогодні.

Насамкінець варто зауважити, що на вищому законодавчому рівні повністю відсутні будь-які нормативні акти, що забезпечували б вшанування жертв Волинської трагедії, що теж містить ознаки геноциду (чи то пак, етнічної чистки). Якщо прирівнювати ці події до геноциду чи до таких, що містили ознаки геноциду (як сформульовано у постанові польського сейму), тоді Україна в своїй історії пережила не три, а чотири („три з половиною”) геноциди і стала промовистим прикладом того, як можна бути водночас і жертвою, і катом (це останнє, щоправда, стосується не лише волинських подій 1943 р., але й Голокосту на українських землях, до реалізації якого долучалися українці). Однак остаточна кваліфікація цих подій в Україні є справою майбутнього, хоча можемо наперед спрогнозувати, що вона, як і більшість подібних актів, матиме не лише риси відновлення історичної справедливості, але й позначиться значною політичною домінуютьою (українсько-польських контактів та взаємин між політичними акторами всередині держави).

Таблиця 1

**ПЕРСПЕКТИВА КРИМІНАЛІЗАЦІЇ
ПУБЛІЧНОГО ЗАПЕРЕЧЕННЯ ГЕНОЦИДІВ В УКРАЇНІ
SWOT-аналіз**

Сильні сторони:	Слабкі сторони:
1. Наявність ефективного інструменту в боротьбі з проявами етнічного екстремізму у сфері вшанування пам’яті жертв геноцидів.	1. Відсутність консенсусу навколо кримінальних норм меморіального законодавства у правовій оцінці юристів та політологів.
2. Створення додаткових інституційних	2. Порушення свободи слова.

<p>передумов для формування толерантного простору міжетнічної взаємодії. 3. Звуження можливостей для інструменталізації вшанування пам'яті жертв геноцидів у політичному процесі</p>	<p>3. Неefективність та недієвість кримінальних норм меморіального законодавства</p>
<p>Зовнішні чинники, що створюють додаткові можливості: 1. Відповідність правовій парадигмі ЄС у сфері політики пам'яті.</p>	<p>Зовнішні чинники, що створюють додаткові загрози: 1. Додаткові можливості для порушення свободи слова в умовах посттоталітарної схильності української влади до нехтування правами та свободами людини. 2. Можливість використання карної норми як політичного інструменту в боротьбі з опонентами в умовах корумпованої судової системи та інструменталізації меморативної політики. 3. Загроза поглиблення розколу суспільства на ґрунті суперечливих регіональних пам'ятей та відсутності суспільного консенсусу навколо заперечення злочинів комуністичного режиму. 4. Ймовірність збільшення числа недієвих карних норм в українському законодавстві. 5. Можливість загострення взаємин України із сусідніми державами на ґрунті суперечливих пам'ятей про минуле.</p>

Аналіз законодавства про вшанування жертв геноцидів на українських землях дає підстави висновувати про байдуже ставлення державно-політичних еліт до цієї проблеми. Саме цим і пояснюється наявний хаос нормативно-правової бази. Ця політика до приходу В. Ющенка на посаду Президента України носила випадковий, непослідовний характер і використовувалася як ситуативний інструмент у боротьбі за електоральні симпатії. Лише у період президентства В. Ющенка політика щодо вшанування жертв, визнання та легітимації у соціумі одного з геноцидів набула рис послідовності. Хоча здійснювалася вона, по-перше, у дусі радянської методології меморативної політики із вкрапленнями рис змагання жертв. По-друге, послідовна політика вшанування жертв лише одного з геноцидів у поліетнічній державі, на території якої відбулося принаймні три злочини проти людства, є несправедливою, не відповідає духу мультикультуралізму та носить винятково ексклюзивний етноцентричний характер. По-третє, враховуючи аутсайдерство Президента у сфері економічної політики (у період перебування В. Ющенка на посаді Президента темпи зростання ВВП стали навіть меншими, ніж за часів уряду В. Януковича, а обіцяних економічних реформ так і не відбулося), йому потрібна була хоча б якась компенсаторна стратегія. Тому, припускаємо, політика щодо Голодомору теж може розглядатися ситуативним політичним інструментом, покликаним забезпечити легітимацію В. Ющенка в умовах невдалої економічної політики.

Однак, незважаючи на першопочаткову мотивацію та помилки, перші кроки в напрямі вшанування пам'яті жертв геноцидів, що відбувалися на території України в минулому, держава вже зробила. Меморіальну політику щодо Голодомору, Голокосту і Пораймосу започатковано на офіційному рівні. Її доля надалі залежатиме не лише від співвідношення політичних сил та інтересів нової владної

коаліції й опозиції, але й ініціатив громадянського суспільства, що народжується. Однак констатуємо, що вшанування жертв геноцидів в Україні поки що обмежується рівнем нормотворчої функції парламенту, не перейшовши повноцінно навіть у формат застосування норм органами виконавчої влади. Власне і нормотворча функція у цій сфері публічної політики поки що виконана недосконало і також потребує подальшого коригування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ганжуров Ю. Законодавство меморіальне / Ю. Ганжуров // Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. – К. : ДП „НВЦ „Пріоритети”, 2013. – С. 135–139.
2. Закон України „Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за заперечення чи виправдання злочинів фашизму” № 735–VII від 28.01.2014 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/735-18>
3. Закон України „Про Голодомор 1932–1933 років в Україні” № 376–V від 28.11.2006 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/376-16>
4. Закон України „Про жертви нацистських переслідувань” № 1584–III від 23.03.2000 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1584-14/page>
5. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / Г. Касьянов. – К. : Наш час, 2010. – 271 с.
6. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / А. Козицький. – Львів : Літопис, 2012. – 608 с.
7. Копосов Н. Политика памяти и мемориальные законы [Электронный ресурс] / Н. Копосов // Русский журнал. – 2011. – 24 августа. – Режим доступа : <http://www.russ.ru/pole/Politika-pamyati-i-memorialnye-zakony>
8. Маклюк О. М. Меморіальне законодавство в країнах Європи: проблема регулювання історичної пам'яті / О. М. Маклюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIII. – С. 311–315.
9. Марочко В. І. Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні: політичний дискурс / В. І. Марочко // Історична пам'ять. – 2014. – № 30–31. – С. 53–62.
10. Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів. – К. : Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. – 208 с.
11. Постанова Верховної Ради України „Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру” № 3560–VI від 05.07.2011 р. [Електронний ресурс] // Голос України. – 2011. – 16 липня. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/DF6N100A.html
12. Постанова Верховної Ради України „Про 70-ті роковини голодомору в Україні” № 258–IV від 28.11.2002 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/258-15>

13. Постанова Верховної Ради України „Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів” № 2085-IV від 08.10.2004 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2085-iv>.
14. Постанова Верховної Ради України „Про Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років” № 789-IV від 15.05.2003 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/789-15>.
15. Постанова Кабінету Міністрів України „Про затвердження Порядку виготовлення та видачі посвідчень, листів талонів на право одержання пільгових проїзних документів (квитків) жертвам нацистських переслідувань” № 1467 від 27.09.2000 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1467-2000-%D0%BF>.
16. Постанова Кабінету Міністрів України „Про утворення Українського інституту національної пам'яті” № 764 від 31.05.2006 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/764-2006-%D0%BF>.
17. Тимоти Гартон Еш. The Guardian: Полный запрет отрицания Холокоста был бы серьезной ошибкой [Электронный ресурс] / Тимоти Гартон Эш. – Режим доступа : <http://www.newsru.co.il/arch/press/18jan2007/theguard.html>.
18. Указ Президента України „Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів” № 1310 / 98 від 26.11.1998 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1310/98>.
19. Указ Президента України „Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні” № 432/2009 від 12.06.2009 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/432/2009>.
20. Указ Президента України „Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років” № 431/2007 від 21.05.2007 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/431/2007>.
21. Указ Президента України „Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодоморів” № 856/2008 від 25.09.2008 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/856/2008>.
22. Усенко І. Висновок щодо Закону України „Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за заперечення чи виправдання злочинів фашизму” від 16 січня 2014 року № 729-VII [Електронний ресурс] / І. Усенко, Є. Ромінський // Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1390831618>.
23. Юдківська А. Нетолерантна толерантність [Електронний ресурс] / А. Юдаківська // УНІАН. – Режим доступу : <http://human-rights.unian.ua/79332-netolerantna-tolerantnist.html>.